

רבי יוסף קמחי כפרשן המקרא

מאת

יעקב גיל

1. שיטתו בפרשנות המקרא

רבי יוסף קמחי נולד בספרד ונתחנך שם על ברכי פרשנות הפשט¹, הפילולוגיה וביקורת המקרא. שפותחו על ידי מנחם בן סרוק, דוגש בן לברט, רבי יהודה חיוג², רבי יונה אבן ג'נאת, רבי יהודה אבן בלעם, רבי משה הכהן אבן ג'יקטילה, רבי אברהם אבן עזרא ואחרים, ואת הדרך הפרשנית הזאת, הפילולוגית בעיקרה, הפרשנות המילולית, הוא העביר אתו לנרבונה שבפרובנציה באמצע המאה השתים-עשרה, כשגלה מספרד, ארץ מולדתו, מחמת רדיפות האלמוותידון (—אלמוהדים)³, ושתל אותה על אדמת צרפת הדרומית. לפני בוא רבי יוסף קמחי לפרובנציה היו בה רק פרשני-מקרא דרשנים, כמו רבי משה הדרשן בנרבונה ובנו רבי יהודה בטולוז, שהשתמשו במדרשים ישנים למקרא וגם חברו מדרשים חדשים. רבי אברהם אבן עזרא, חברו וידידו של הריק"ם, הפרשן הפילולוג והמבקר הגדול ביותר שבין חכמי ספרד, ישב בדרום צרפת ישיבת ארעי בלבד, ואילו רבי יוסף קמחי היה התושב הקבוע הראשון בפרובנציה, שפירש את המקרא כפשוטו, ככתבו וכלשונו, לפי הקשר הכתובים והמשך הענין, והשתמש ב"סמוכין" וב"דבר הלמד מענינו", התרחק מן הפרשנות הדרשנית והאגדית של ארצו החדשה, ואפילו לא הזכיר את דרשניה, כי לא הסכים לשיטותיהם⁴. אפילו פירושו לשיר השירים, ספר שנתקבל על ידי חכמי התלמוד כיצירה אליגורית, מכיל פירושים פילולוגיים יפים רבים למלים קשות.

1 המונח "פשט" נמצא לא רק בכתביהם של חכמי ימי הביניים, כפי שציין בן יהודה במלוגו ערך "פשט", אלא הוא כבר נמצא בתלמוד בבלי: "פשטיה דקרא" (עירובין כ"ג, ע"ב; כתובות ק"א, ע"ב; קידושין פ', ע"ב; חולין נ"ז, ע"א; קל"ג, ע"א; ערכין ח', ע"ב).

2 המייחדים את שם ה', גם רבי מימון, אביו של הרמב"ם, הראב"ע ומשפחות יהודיות מיוחסות רבות גלו מספרד בגלל הקנאים המוסלמים האלה.

3 בכל זאת לגבי המלה הקשה "שְׁלִישׁ" שבתהלים פ', ו השתמש הריק"ם בפרשנות דרשנית ב"ספר הגלוי", עמ' 158, ערך "שלוש", בלשון זו: "שְׁלִישׁ (תהלים פ', ו) — פרשו, כי נאמר על גלות בכל, שהיה שְׁלִישׁ גלות מצרים (בדפוס כתוב "למצרים"), שהיה רד", וגלות בכל שבעים". וגם רד"ק הביאו בלשון זו: "ואדוני אבי ז"ל פירש ב"ספר הגלוי" את הכתוב "ותשקמו בדמעות שליש" (תהלים שם, שם), כי הוא נאמר על גלות בכל, שהיתה שליש מגלות מצרים, שהיתה מאתים ועשר שנים, סימן רד", וגלות בכל היתה שבעים שנה" ("שרשים" לרד"ק, ערך "שלוש", ופירוש רד"ק לתהלים הנ"ל). פירוש זה מובא בפירוש רש"י לתהלים הנ"ל "מיסודו של רבי משה הדרשן", איש נרבונה. המלה שְׁלִישׁ נמצאת פעם שניה במקרא, בישעיה מ', יב, ושם פירשה הריק"ם כפשוטה: "מדה, שהיא שְׁלִישׁ המדה הגדולה" ("ספר הגלוי" הנ"ל, "שרשים" לרד"ק, ערך "שלוש"), וכן פירושו התרגום הארמי ומנחם בן סרוק, כן מביא הריק"ם פירוש

רק בפירושו למשלי, "ספר חוקה", יש לפעמים דרשנות אליגורית ברוח ימי הבינים⁴.

לא רק מהפרשנות הדרשנית של ארצו החדשה — פרובנציה — התרחק הריק"ם, אלא גם בפרשנות הפילוסופית של הרמב"ם ב"מורה נבוכים", בן ארצו הישנה, ספרד, לא השתמש הריק"ם, אף על פי שידעה היטב, כי לא הסכים לשעטנו של דיעות הפילוסופים היוונים-ערבים עם הדיעות היהודיות המיוחדות שבכתבי הקודש. ואפילו ספר איוב, המגרה פרשנים לפרשו בדרך פילוסופית יוונית-ערבית, כמו שעשו הרלב"ג, הרשב"ץ מדורן וה"באור" של מגדלסון, לפי דוגמת הרמב"ם, שניסה למצוא בספר זה השקפות פילוסופיות יווניות-ערביות, אפילו ספר זה נתפרש על-ידי הריק"ם בדרך פילולוגית אנליטית יפה, בשכל ישר, בקצרה, בפשטות, בלי חיטוט בבעיות פילוסופיות ובפסוקים קשים. הוא התעניין בכושר הבחנה בפירושו לאיוב גם במנהגי ספרד⁵, ארץ אבותיו, כדי להסביר קטעים מקראיים. בפסוקים רעיוניים של ספר איוב השתדל הריק"ם מפעם לפעם לפתח את הרעיון של הפסוק. אפילו השטן המקראי, שהוא דמות מיסטית וודאית, התייחס אליו הריק"ם ברציונליזם מפוכח וכתב: "ויצא השטן מאת פני ה' ויך את איוב" (איוב ב' ז) — "ה' הקרוב יותר עליו, ויך ה' את איוב, ומורה על זה, כי אם היה השטן מלאך, לא היו באים גייסות וחילות על בקרו ועל גמליו, כי המלאך היה מכלה אותם". הוא הלך בזה בעקבות פירושו השכלתני של רב סעדיה גאון לענין השטן, והריק"ם גם תזכיר את שמו בענין זה בפירושו לאיוב הנ"ל⁶. ביאורים פילוסופיים מועטים נמצאים בספריו⁷, ולפעמים גם הביאורים הבלשניים שלו נובעים מהפילוסופיה, והקדים בכך את שפינוזה, שבחיבורו התיאולוגי-פוליטי פיתח שיטה זו.

דרשני לפסוקים "גלעד קרית פועלי אוון עקובה מדם, וכחכי איש גדודים חבר כוהנים דרך ירצחו שכמה כי זמה עשו" (הושע ו', ח-ט) בשם "ואני קיבלתי אותו מרב גדול במקרא, אמר: "גלעד" קרית פועלי אוון עקובה מדם", ואמר אחר כך "וכחכי איש גדודים חבר כוהנים דרך ירצחו שכמה כי זמה עשו", פתר: "גלעד" דומה לאנשי שכם, שהיו "פועלי אוון" ונואפים, על זה תהיה מלאה דם כמו שכם, "וכחכי איש", כמו שחיכה יעקב, שנקרא "איש תם" (כראשית כ"ה, כז), "גדודים" — בניו, כמו "והחריש יעקב עד בואם" (שם ל"ד, ה), והם "חבר כוהנים", חברות גדולים, "דרך" — מיד כשבאו, "ירצחו שכמה", הרגו אותם מקטן ועד גדול, "כי זמה עשו", ו"כוהנים" האמור כאן — פתרנו: גדולים ואדוניים, כמו "ובני דוד כוהנים היו" (שמו"ב ח, יח) ("ספר הגלוי", 168). גם בנו רד"ק לא קיבל מאביו פירוש זה בשם "רב גדול במקרא", אף על פי שידעו, ורק הביא ממנו את הפירוש למלה "כוהנים" הנמצאת בעמ' 158 הנ"ל ובעמ' 108, ערך "כהן". בהקדמתו ל"ספר הגלוי", עמ' 2, דרש נוטריקון למלה "אמת": "אמת מארץ תצמח".

4 גם המוציא לאור של הפירוש למשלי, דוב בער מן דובראווה, מדגיש את התכונה הזאת של פירוש הריק"ם למשלי: "ומכוונים בדברי מאמרי החכמים, שמושכין לבו של אדם לעבודת הבורא יתברך, וכיוון בזה רבינו הגדול, זצ"ל, לפרש על דרך אמת, בדברי תורה ודבריה, וכן מצינו בש"ס, וכל ספר משלי, אפילו לפי פשוטו, אין כונתו רק בדברי תורה וחכמה.

5 פירושו לאיוב ג', ח; ג', יח (תקות אנוש 151): כ"ד, ו (תקות אנוש 160) ועוד.

6 מובא ע"י עפנטשין Revue, כרך 37, עמודים 88-89, ודוקס ב"אורייענט", 1850, עמודים 22-23 ו"תקות אנוש" לשורץ 150. רבי שמעון בן צמח דוראן בפירושו לאיוב אינו מצטרף לדיעה זו, משום שאיננה "על דרך הפשט". דברי רב סעדיה גאון נמצאים בהאמונות והדיעות.

7 ראה למשל בהקדמתו ל"ספר הגלוי", עמ' 1, וב"ספר הגלוי" 157 ובפירושו למשלי ט"א את פירושו למלה "תושיה": "ויותר הוא קרוב מענין י"ש, כי אין דבר בעולם נקרא י"ש באמת

ובנוגע לפרשני צרפת הצפונית לא זה בלבד שלא הזכירם, אלא גם לא הלך בדרכי פרשנותם, שביססו את הכל ועל האמונה התמימה, על השכל האנושי הפשוט מבלי להשתמש במדע ובחכמה (גם בספרד לא נלמדו פרשני צרפת הצפונית, חוץ מרש"י). דרכו של רבי יוסף קמחי היתה רחוקה מן הקצוות: משילוב מקרא עם פילוסופיה יוונית-ערבית, כפי שנהגו רבים מהפרשנים בספרד; מדרשנות ואגדה, כפי שנהגו ר' משה הדרשן ובנו רבי יהודה בדרום צרפת; מחוסר ידיעה מדעית, שאיפיון את פרשני צרפת הצפונית.

הריק"ם ובניו ליקטו ידיעות וידע מכל שלשת המרכזים האלה, עיכלו אותן, סידרו אותן בסדר נכון ובשיטה הגיונית ויצרו דרך חדשה בפרשנות המקרא: הדרך הממוצעת, הפילולוגית-ביקורתית-מדעית, ובכל זאת נאמנה לתורה שבעל-פה. היו לריק"ם כל הידיעות הדרושות לפרשן מקרא: בקיאות עצומה בתנ"ך, ידיעת לשון המקרא ולשון חז"ל, ידיעה עמוקה בלשון הערבית, שהיתה שפת אמו, ומעל לכל — היה לו מוח חושב וחרیف, והיה מקורי מאד, כדרך הפרשנים של התקופה המאורית המאוחרת, ולכן יש ערך רב לפרשנותו של הריק"ם ולגישתו המיוחדת המעניינת בשטח זה, ופירושו מעניינים לומדי מקרא וביחוד מלומדים מקראיים. כמוכן, לא חקר הריק"ם את נקודת הראות הכללית של המקרא, כי לא דורו הוכשר לכך ולא מצב המדע בימיו הוכשר לכך, וגם חסרו לו מקורות מספיקים.

§2. מבואות לספרי המקרא.

רבי יוסף קמחי, כמו רוב פרשני ימי הביניים, לא כתב לשני פירושו למשלי ולאיוב, שנשתמרו בידינו, מבואות המשקפים את נקודת המבט הכללית של הספר

וזלתי התכמה", וכן פירש הרד"ק בשרשים "ישה": "נקראת התורה והחכמה ימעשה הטוב והישר "תושיה" (ישעיה כ"ח, כט; משלי ב', ז) ... כי כל הישים יחסרו ויחזרו לאין, והתורה והחכמה תעמוד בישותה כל ימי עד", וכן פירש רד"ק "תושיה" במיכה ו', ט = "חכמה", וכן פירש התרגום הארמי לישעיה הנ"ל = "בחכמתיה", ולמיכה הנ"ל תירגם = "ומלפיא", וכן אמרו חז"ל "דיעה קנית — מה חסרת", וכן ראב"ע לישעיה הנ"ל; ג'נאח ("שרשים" "תשה" ורקמה, וילנסקי, קל"ז) פירש משורש "תשה". הבלשנים החדשים קבלו דעת גיקטילה, הריק"ם ורד"ק (ראה שטדה 262§; ברט 189 e§; קניג II 193). לעומתם יש אומרים, שישה = ישה, בערבית = עזר, ובחילוף החולם בשורוק. משערים באורא-לינדנר 196, שהשורש — "ישע", והע' נפלה, כמו זרת מן זערת, רות מן רעות, כל מן בעל ועוד. ראה גוניוס-בוהל בשורש זה. הע' תרגם בכל מקום לפי ההמשך; במשלי ב', ז ובאיוב ל', כב = תשועה והצלה, במשלי ג', כא = עצה, במשלי ח', יד = בטחון ושקט, באיוב ה', יב = אמת וקשוט, איוב ו', יד = תשועה ועזרה, ואמנם כאן מקביל "תושיה" ל"עזרת", באיוב י"ב, טז = כח חזק וגבורה.

דוגמה שניה: "כי הוא לקצות הארץ יביט ותחת כל השמים יראה לעשות לרוח משקל ומים תכן במדה ... או ראה ויספרה הכינה וגם חקרה" (איוב כ"ח, כד—כז) — פירש הריק"ם: "זכר ארבעה יסודות: אש ורוח ומים ועפר, ו"שמים" — שורש האש בכל מקום, וכנגד ארבעה יסודות אחר: "ראה ויספרה הכינה וחקרה", למד דרך מוסר לבני אדם לדרוש ולחקור ארבע פעמים, אם יש טעות כאשר יכתוב" (פירושו למשלי כ"ח, כד, "תקות אנוש" לשוורץ, עמ' 163), וזה נמצא ב"האמונות והדיעות" לרב סעדיה גאון, מאמר א'.

דוגמה שלישית: בהקדמתו לפירושו לאיוב (עפנשטיין Revue, כרך ל"ז, עמודים 87—88) פירש הריק"ם את היוכוח שבין איוב לבין רעיו כויכוח שבין יהודי דתי לפילוסוף בדבר התפקיד של יסורי אהבה. ויש עוד דוגמאות רבות של פירושים פילוסופיים.

המפורש על ידם והעוסקים בבעיות, שמבוא מודרני עוסק בהן, כמו: ההיסטוריה של הספר, התהוות הספר, תולדות הנוסח של הספר, הצורה הספרותית, הלשון והסגנון וכדומה. אמנם בפירושו למשלי משה הריק"ם כמה פסוקים שבספר משלי לספרי חכמה חילוניים שלנו ושל אומות העולם, אבל בפירושו לאיוב הוא לא נהג כך. מפני שספר משלי מורכב ממימרות קצרות, שעל פי רוב אין קשר ביניהן, ולכן מוכרחים לפרש אותו על-ידי השוואות לספרי חכמה חילוניים, אולם ספר איוב מהווה חומר מלוכד, שבאחידותו ובשלמותו אין לו מקבילה בספרות החילונית ולכן אפשר לחקור ולפרש אותו מתוכו ומגופו.

רק דבר זה חקר הריק"ם בתורת המבוא: זיהויים וזמנם של מחברי איוב ומשלי וקהלת ושיר השירים, וכמובן, בדרך המסורת. ואלה דבריו: "איוב היה לאחר זמן אברהם אבינו" (הריק"ם למד את זה מהמלה "עוץ" (איוב א', א), שזיהה אותו עם עוץ, ככור נתור) "וקודם משה רבנו, או בימיו, ולא אחר משה" (למד את זה מדברי חז"ל בבבא בתרא, י"ד—ט"ו: "משה כתב ספרו וספר איוב"), "ואמרו רבותינו, כי היה אחד מיועצי פרעה, ועל אשר "שתק" על פורעניות ישראל — לקה".

"ומה שאמרו קדמונינו: "איוב לא היה ולא נברא אלא משל היה" — פרשו קדמונינו נבונינו וחכמינו: לא היה לדבר אחר אלא למשל לבני אדם".⁸

ובנוגע למחברי שיר השירים, משלי וקהלת כתב הריק"ם¹⁰: "אמרו רבותינו ז"ל: "שלושה ספרים עשה שלמה, שיר השירים בקטנותו, משלי בבחורותו, קהלת בזקנותו, בשיר השירים לא יחס כי אם את שמו לבדו"¹¹, ובמשלי אמר¹² "בן דוד מלך ישראל", ובקהלת אמר¹³ "מלך בירושלים", ובעבור כי השיר — דברי חשק, לא זכר בו יחס ולא מלך, ואמר בכאן¹²: "מלך ישראל", ובקהלת¹³ "מלך בירושלים", כי אימתו היתה בבחורותו על כל ישראל, ובזקנותו לא היתה פחדתו ועל כל ישראל כאשר היה בתחילה".

בהקדמתו לאיוב¹⁴ הוא הסביר את הויכוח שבין איוב לרעיו בדבר יסורי אהבה כויכוח שבין יהודי דתי לפילוסוף.

3§. פירושים מקוריים נכונים.

יש בספרי הריק"ם פירושים מקוריים נכונים, ישרים, מתקבלים על הדעת וקולעים אל המטרה. הריק"ם ידע למתוח ביקורת קשה על פירושי הפרשנים שקדמוהו, שלא מצאו חן בעיניו (חלק גדול מ"ספר הגלוי" עוסק בשלילת פירושיהם המקראיים של מנחם בן סרוק, רבנו תם ואחרים), וקיבל ושיבח את אלה שראם נכונים. הריק"ם היה הבררן הנבון, המלקט החרוץ והמבקר החריף הראשון בפרוץ בנציה, כי מטרתו הראשונה של הריק"ם היתה להבין את המקרא ולסדר את דבריו.

8 בדפוס: "נשתק".

9 "תקות אנש", 149, ועפנשטיין Revue, כרך ל"ו, 88.

10 "ספר זקוקה לעמוד ג' ו' קבוצת מאמרים" לגיגור.

11 ב"ספר חוקה" הנ"ל: "לא נתייחס בי אם את שמו בלבד".

12 משלי א', א. 13 קהלת א', א.

14 עפנשטיין, Revue, כרך ל"ו, 88.

נביא דוגמאות אחדות מפירושו המקוריים והישירים.

י. "להשיב בחמה אפו וגערתו בלהבי אש" (ישעיה ס"ו, טו) — "ויש מלה אחת מענין זה (= שבבים), אשר לא עמדו אנשי הפתרון בסודה: "להשיב בחמה אפו" (ישעיה ס"ו, טו), אשר פתרונו: "להשביב", בשקל "להסב" מן "סבב", ופתרונו: "להבעיר בחמה אפו וגערתו בלהבי אש", ואחריו כתוב: "כי באש ה' נשפט" (פסוק טז), ונמצא בכל "להשיב אף" — שבח, וכאן נזכר על רעה, על כן פירשתי¹⁵ אותו לשון "להבעיר", כמו "שביב אשו" (איוב י"ח, ה), "שביבין די נור" (דניאל ז', ט) "16.

י. "ולא נס לחה" (דברים ל"ד, ז), "והאמנם יפלא בעיני על אשר פתר רבנו (— מנחם בן סרוק) "לא נס לחה", כמו "לחיו" = לא ברח יפי לחיו, והוא כן,

לא יתכן,

כי "לחה" כמו "ליחתו",

וכה פתרונו ודתו:

לא קרה מקרה כזקנים, שיבש ליחתם ותכהינה עיניהם, כי הוא לא כהתה עינו לזקנתו ולא יבש ליחתו, ו"נס" מלשון ערב הוא: "יבש" (נס), שכך הם אומרים: "יבש הלחם" = "נס אלכ'בו" (נסי אלחיז)¹⁷.

י. "הצית אש עליה" (ירמיה י"א, טז) — "ואדוני אבי ז"ל פירש "עליה" כמו "עלה זית" (בראשית ח', יא), ר"ל, הצית אש בעליה, פירוש: בעלי הזית, שהיו רעננים ולחים, עתה יצית אש בהם"¹⁸.

15 בדפוס: "פירושו".

16 "ספר הגלוי", ערך "שבבים", סימן נ"ה, עמוד 26, ור"ק ב"שרשים" ערך "שבב", ובפירושו לישעיה ס"ו, טו, רד"ק (שם, שם) הוסיף לדברי אביו שני ביאורים: א) "ואם להסב בצרי ולהשיב בחירק — אחד הוא, כי הצרי והחירק קרובים". ב) "לבעס ולחמה יתכן לשון הבערה, כמו "כי יבער כמעט אפו" (תהלים ב', יב), פירושו של הריק"ם הוא גם נכון וגם מחוייב המציאות, כי הוא הקשה קושיה חזקה: "להשיב אף" בתנ"ך — פירושו: להתאפק, לא לכצע את חמתו ולא להשחית, כמו בתהלים ע"ח, לח: "והוא רחום יכפר עוון ולא ישחית והרבה להשיב אפו ולא יעיר כל חמתו", ובישעיה רוצה הנביא להגיד את ההיפך, לכן אין כאן מקום "להשיב אפו"? ולכן חידש רבי יוסף קמחי חידוש חריף ומקורי: "להשיב" כאן — משורש "שבב", להבעיר. מגדלקרן (קונקורדנציה, ערך "שבב") מביא בשם "יש מפרשים" פירוש דומה לזה של הריק"ם גם לפסוק בתהלים ס', ג "אנפת תשובכ לנו". ישנם למלה "להשיב" פירושים אחרים. יונתן, רש"י ורד"ק פירשו: "ישיבנו בחמה", "להשיב בתוקף רוגזו", "להשיב לצריו בחמה את אפו", "להשיב לצריו גמול אף, בחימה רבה". הראב"ע אמר: "כאשר יש תשובת חרון, אם דבק עם מ' — הוא לשבח, ועם ב' — לגנאי". גוניוס פירש: "להשקט כעסו לאחר מעשה הגממה". לאות ושד"ל גורסים "להשיב" בפתח, והשורש "נשב".

17 "ספר הגלוי", עמוד 8, ערך "לשדי", סימן ט', וכן הביא בשמו בנו רד"ק ב"שרשים", ערך נוס, ושיבח פירושו: "יופה פירש, כי מה טעם לניסה ובריחה על הלחות? וגם קיבל פירוש אביו למלה "לחה" (שרשים "לוח"), כן כתב גינאח בשרשיו (ערך נוס), ותרגומי אונקלוס וירושלמי: "ולא שנא" = ולא גשתנה, וכן רש"י. (בפיהגשו ל"דברים" הני"ל): "לא שלט בו רקבון ולא נהסך תואר פניו". יונתן תרגם: "ולא נחרין". הראב"ע (בפירושו לדברים) "הפך מתח". רד"ק (שרשים "נוס"): "על דרך ההשאלה, כלומר: "לא ה' לך לחותו", וגם זה בשרשים לגינאח, "נוס".

18 פירוש רד"ק לירמיה הני"ל, ושרשים "עלה", וכן "מכלל יופי" בשם הריק"ם. זהו פירוש

[6] יעקב גיל

iv. "וירגמו אותו כל ישראל אבן, וישרפו אותם באש, ויסקלו אותם באבנים, ויקימו עליו גל אבנים גדול" (יהושע ז', כה—כו) — "וכתב אדוני אבי ז"ל, כי דינם היה בשריפה, כמו שכתוב "ישרף באש אותו ואת כל אשר לו" (שם שם, טו), ופירוש "וירגמו אותו", כשהיו מוליכין אותו לשריפה, היו רוגמין ומשליכין עליו אבנים מרוב כעסם עליו, וכשהיו בעמק עכור, שרפו אותו ואת כל אשר לו, ואחר כן "ויסקלו אותם באבנים" — כיסום באבנים, והם שרופים, ואחר כך הקימו עליו "גל אבנים גדול ... להיות לאות"¹⁹.

v. "בתרמה" (שופטים ט', לא) — "שם מקום, והוא "ארומה", שנאמר (שם שם, מא) "וישב אבימלך בארומה"²⁰.

vi. "צרר רוח אותה בכנפיה" (הושע ד', יט) — "ואדוני אבי ז"ל פירש "צרר רוח" = הרוח צרר, "אותה" = רוצה לומר, עדת אפרים, "צרר אותה בכנפיה" להוליכה בגולה, ואז "יבושו מזבחותם"²¹.

vii. "על כן חצבתי בנביאים הרגתים באמרי פי ומשפטיך אור יצא" (הושע ו', ה) — "ואדוני אבי ז"ל פירש "חצבתי בנביאים הרגתים" — מתו בשליחותי, כמו זכריה (דבתי"ב כ"ד, כא) ואוריה (ירמיה כ"ו, כג), "ומשפטיך אור יצא" — בתמיהה?²²

חריף ונכון ומתקבל על הדעת, מפני שהפעלים "יצת" "צות" מלווים באות היחס ב', כמו "היא נצתה בנו" (מל"ב כ"ב, יג), "ונצתה חמתי במקום" (שם שם, יז), "ותצת בסבכי היער" (ישעיה ט', יז), ואין אפילו פעם אחת במקרא פעל "יצת" מלווה במלת היחס "על". הקושי של כינוי הנסתרת "עֲלֶיהָ" ולא "עָלָיו", והרי "זית" הוא זכר, ניסה רד"ק להסיר בפירושו הנ"ל, אולי, לפי פירוש ריק"ם יש לקרוא עֲלֶיהָ כמו וְעָלָהּ בתהלים א', ג, ולכן בא במקביל "דליותיו" בזכר.

19 פירוש רד"ק ליהושע הנ"ל. פירושו של הריק"ם הוא הטוב ביותר מבין הפירושים של התלמוד הבבלי (סנהדרין מ"ד, ע"ב) של רש"י, של רלב"ג, ושל קאופמן (בפירושיהם ליהושע).

20 פירוש רד"ק לשופטים ט', לא ו"שרשים" שלו ערך "רמה" בשם אביו (במכלל קע"ב, ב בשם "ויש אומרים"). זהו פירוש נכון ומתקבל על הדעת. רד"ק מביא שם בשם אביו קושיה נגד הפירוש "במרמה": "לפי שלא נמצא זה המשקל בחוספת ת' בנחי הל". ואפשר להוסיף עוד קושיה: הרי זבול היה בשכם פקידו של המלך אבימלך, ולא היה סוד, שהוא מעביר משכם ידיעות לאבימלך בארומה. כריק"ם כן רלב"ג. אולם יונתן, ע', וולגטה, גינאח (שרשים, ערך "רמה" Opusc. 326) ורב סעדיה ב"אזהרות", רשב"ג בשירו "אנושים", רש"י בפירושו לשופטים הנ"ל, רבי משה בן עזרא בשירו "לזמן בגד" ורד"ק מפרשים: במרמה (השורש "רמה", והמשקל הוא תְּפָעָה — "מכלל" קע"ב, ב) בסתר, ברי, בערמוניות. וכן קניג וו 192, אבל בארט 1876, הערה 1, מסופק, אם קיים משקל תְּפָעָה בלשון העברית, ולגבי תְּפָעָה יש לו ספק גם לגבי הצורה הנכונה של המלה וגם לגבי מובנה.

21 פירוש רד"ק ליהושע שם. כן רש"י, בשם מדרש תנחומא (וראה במבוא למדרש תנחומא מ"ר שלמה בזכר, דף מ"ו), וכן פירש ראב"ע בפירוש אחר. זהו פירוש חריף ומתקבל על הדעת. המלה "כנפיה" רומזת על הביטוי "כעוף יתעופף כבודם" (הושע י', יא). הכינוי לנקבה של המלה "אותה" מתייחס, לפי הריק"ם, לעדת אפרים, כמו הכינוי לנקבה של המלה "מגזיה" שבפסוק הקודם. נראה לי, שכוננת הריק"ם היא, שגם הכינוי לנקבה של המלה "בכנפיה" מתייחס לעדת אפרים, למושא, כמו פירוש רש"י והראב"ע, ולא כדברי הרד"ק, שכתב בפירושו שם: "ויהיה רוח זכר ונקבה", כלומר: לנושא "רוח". הריק"ם הוסיף בצדק, את המלים "להוליכה בגולה" לאחר "בכנפיה".

22 פירוש רד"ק ליהושע הנ"ל. וכן פירש גינאח (שרשים "חצב") והביא ראיה מדבתי"ב ט"ז, י, אולם ב"רקמה" גולדברג-קירכהיים, עמוד 129, לא פירש כך, וכן לא פירשו כהריק"ם התלמוד

viii. "ראש דברך אמת" (תהלים קי"ט, קס) — "ראשית ציוויך ודברך, שציוית על בני אדם לעשות, הוא האמת"²³.

ix. "שבעה... ויש בחשבון זה שאינו דווקא, כמו 'והחזיקו שבע נשים' (ישעיה ד', א) ... עשרה... ובא ממנו חשבון שאינו דווקא: 'ואפו עשר נשים' (ויקרא כ"ו, כז), 'חזיקו עשרה אנשים' (זכריה ח', כג), ואף על פי כי כן דרך הדרש הוא דווקא, וכן תרגמו יונתן"²⁴.

x. "כה אמר ה' גואלכם... והורדתי בריחים כולם" (ישעיה מ"ג, יד) — "פתרון המקרא כך הוא: על הכשדים נאמר, שילכו בורחים ונודדים הנמלטים מהם, ולשון 'והורדתי' נופל על ירידת הים, ככתוב בענין הכשדים: 'וכשדים באניות רנתם' (שם, שם), ופתרונו: בכיתם, וזה קוצר פתרונו: והורדתי בים כל הנמלט מן הכשדים, 'בריחים' פתרונו: בורחים, וכמוהו 'בריחיה' (ישעיה ט"ו, ה) = בורחים שלה, והאומר בפיוט 'להוריד בריחים נמנה בינימו', לא הבינו ולא ידעו מה הוא"²⁵.

הבבלי במסכת תענית ה', ע"ב, רש"י בפירושו להושע, ראב"ע בפירושו להושע ורד"ק בפירושו להושע וב"שרשים" "חצב", פירושו של הריק"ם ל"ומשפטך כאור יצא" נמצא גם ברש"י. אין שחר לפירושו של זלץ, שבפסוק הזה נמצא רמז להריגת משה על ידי בני ישראל במדבר. (על יסוד פירוש זה בנה פרויד את ספרו "משה").

23 "ספר הגלוי", בהקדמה, עמוד 2, וכן התרגום הארמי ותרגום השבעים ופשיטא וראב"ע. זהו פירוש נתמד מאד. גם רד"ק פירש, לפי פירוש אחד, את המלה "ראש" כתחילה (בפירושו לתהלים) כמו אביו, או "מראש העולם", אבל את המלה "אמת" פירש בדרך דרש: "תחילה מה שציויתני הוא האמת והוא יחודך, שאמרת 'אנכי ה' אלהיך' (ובן פירש רבי ישועה מובא בפירוש ראב"ע). יש פירושים רבים אחרים למלה "ראש", שנאמרו על ידי פרשני ימי הביניים והפרשנים החדשים, למשל: נעלה, משובה ובסיסי, או סיכום וסך הכל.

24 "ספר זכרון", עמוד 29. הדרש הוא של ריש לקיש בבבלי שבת ל"ב, ע"ב לזכריה ח', כג. פירוש הריק"ם: "חשבון שאינו דווקא" אלא מספר צגול לא קטן, והמספרים שבעה ועשרה הם דרך גזומה, נאמר גם על ידי הראב"ע לזכריה ח', כג ולישעיה ד', א: "הטעם רוב בעבור ימי השבוע", וכן רד"ק בבאורו לזכריה הנ"ל ובבאורו לישעיה ד', א "ושבע אינו לחשבון מכוון אלא כן דרך המקרא לזכור שבע ושבעה לחשבון רב, לפי שכל ימי העולם שבועות". גם בישעיה י"א, טו; שמו"א ב', ה; משלי כ"ד, טז; כ"ה, טז; ויקרא כ"ו, כא; זכריה ג', ט; בראשית ל"א, ז ובעוד מקומות רבים נמצאים המספרים האלה.

25 "ספר הגלוי", עמוד 20, סעיף ל"ה. הפייטן הוא רבי שמעון הגדול, מחבר "בהוך ה' יום יום". הפירוש של הפייטן ל"והורדתי בריחים כולם" נמצא בתרגום יונתן וב"שרשים" לגינאת, ששניהם מפרשים את הפסוק כמכוון לישראל ולא לכשדים, אבל "רנתם" אין יונתן מפרש "בכיים" כהריק"ם אלא "תושבתהוון". רש"י, הר"י קרא, הראב"ע והרד"ק לא פירשו כרבי שמעון הגדול, (הר"י קרא והראב"ע גם לא פירשו כהריק"ם).

פירושו של הריק"ם ל"בריחים" נמצא בגינאת, ברש"י וברד"ק, אבל "רנתם" פירש רש"י כיונתן ורד"ק כאביו.

אם כן ישנם 4 פירושים עיקריים למלה "בריחים":

(א) בריחים הסוגרים את הדלתות. הפרשנים הללו מנקדים את ה' בשוא: בריחים. וכן פירשו ר"י קרא, הראב"ע ואברבנאל. פירוש דומה הוא הפירוש: קשודים בבריחי ברזל (רד"ק בשם "יש מפרשים", בשרשים "ברח"), ולפי פירוש זה מתאים הפועל "והורדתי" לבריח דלתות, כמו כמדבר י"ז ובדברים כ', כ.

(ב) "בריחים" — בורחים (הריק"ם והרד"ק ודילמן ורונמילר וגוניוס).

יא. הניקוד המקראי הנכון. כידוע, הניקוד אינו רק מורה את הקריאה הנכונה במקרא, אלא גם מפרש אותו, ולכן שם הריק"ם לב לניקוד הנכון והתקיף את הפייטן, רבי שמעון הגדול, שטעה, לדעת הריק"ם, בקריאת מלה אחת במקרא: "שמעתי, שאומרים בשבת יום שבת²⁵ א על השולחן: "ברוך ה' יום יום", ואומרים "בגלות שולח למענימו", כי הם אומרים "למענכם שולחתי בבלה" (ישעיה מ"ג, יד) — הש' בשורוק, וזה לא היה ולא נראה, כי אם בחירק, אך דרך דרש אמרו רבותינו כך²⁵... ופתרון המקרא כך הוא: "למענכם שילחתי כורש בבלה, שיבוא לבבל ויחריב אותה ויקום דמי עבדי השפוך"²⁵.

4g רבי יוסף קמחי — מבקר המקרא.

כמו מורו ורבו, רבי יונה אבן ג'נאח, וכמו חברו וידידו, רבי אברהם אבן עזרא, כן רבי יוסף קמחי נקט לפעמים בפירושו למקרא דרך בקר תית, מדעית, הנוטה לפעמים מהמסורת. כמו חכמי התלמוד כן הריק"ם לא העלים את הערותיו הבקרתיות למקרא, רק לא הסיק מהבקורת באופן עקבי מסקנות מרחיקות לכת, כמו שעשו מבקרי המקרא במאות השנים האחרונות, וזה בא בגלל אמונתו הדתית, שלא הרשתה לו להגיע לתוצאות שליליות ולעתים מפוקפקות, כפי שהגיעה בקורת המקרא החדשה. אם, למשל, אנו משוים את פירושו של הריק"ם לאיוב לפירושיהם של המבקרים החדשים — אין אנו מקבלים מהאחרונים ידיעות יותר מפורטות על הספר ועל מחברו מאשר פירושו של הריק"ם, כי לא נתגלו ידיעות היסטוריות חדשות על איוב, רק השערות, שלפעמים הן ספקולטיביות ואינן מקרבות אותנו לענינו של הספר, כי אין הבקורת יכולה להשלים את מה שהכתבים ההיסטוריים העלימו מאתנו. הריק"ם, כמו כל הפרשנים היהודים בימי הביניים, התייחס אל המקרא כאל חומר מגובש וקשור קשר הדוק בין כל חלקיו, הן מבחינת הלשון והן מבחינה תכנית-עניינית.

ג) "בריהים" — אניות או משוטים (יונתן, וכן רש"י בשמו, וכן רד"ק בשם "יש מפרשים" בביאורו לישעיה ובי"ש רש"י).

ד) הקורות אשר קשרו אותם עליהם וכפתום בהם וישבו אותם קשורים וכפתום (ג'נאח בשרשים "ברח").

חז"ל במדרש רבה לאיכה קראו, או דרשו: פְּרָחִים. ר' חיים לייב כצנלסון פירש "בריהים" מארמית פְּרָחָא = עתור, תואר לאבירי העם, כמו "וירדו ראמים" (ישעיה ל"ד, י) וכבירמיה נ"א, מ "הכרמל" החדשי, שנה א', עמוד 225).

25 בפיוט "ברוך ה' יום יום" אין כל זכר לשבת, וספק הוא, אם הוא נתחבר לכבוד יום השבת.
26 הוא רבי שמעון בר יוחאי בבבלי מגילה כ"ט, ע"א (מובא גם בביאור רד"ק לישעיה הנ"ל).
27 "ספר הגלוי" 20 (רד"ק בשרשים "שלח" ובפירושו לישעיה הנ"ל לא הזכיר פירוש זה בשם אביו). יונתן, רש"י, ר"י קרא קראו ושלחתי בחיריק, וכן הביא הראב"ע שני פירושים, שלפיהם יש לקרוא שלחתי בחיריק כהריק"ם (הראב"ע עצמו קרא שלחתי בקבוץ, וכן כתבנו "והנה הטעם, כל כך באתי במהרה כאילו שולחתי"), וגם הרד"ק קרא, כהריק"ם, שלחתי בחיריק, ואלה דבריו: "ואני מקובל, כי קראתו "שלחתי" — בחיריק הש', מבנין פעל הדגוש, וכן מצאתי בכל הספרים המדויקים אשר ראיתי" (כאורו לישעיה הנ"ל, וכן פירש בשרשים "שלח").

לפעמים התנגש הריק"ם גם בדעת התלמוד והאמונה המסורתית, ופעמים רבות הוא פירש את דברי חז"ל²⁶.

א. חסרון מלים ואותיות

הריק"ם פירש הרבה מקראות קשים במקרא ב"דרך החסכון", כלומר: נשמטו מהמקרא מלים²⁷. הריק"ם הלך בזה בעקבות התרגומים הארמיים²⁸, ל"ב מדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסי הגלילי, התלמוד הבבלי²⁹, המסורה, ספרי הלכסיקוגרף הקרא דוד בן אברהם, המביא פסוקים רבים במקרא, שבהם חסרות מלים³⁰, ספריו הדקדוקיים והמקראיים של רב סעדיה גאון, ספר "מחברת" של מנחם בן סרוק³¹, "תשובות דונש בן לברט" נגד רב סעדיה גאון³² ו"תשובותיו נגד מנחם"³³, ספרי רבי יהודה אבן חיוג, תלמידי מנחם בתשובותיהם³⁴, ובמיוחד רבי יונה אבן ג'נאח, שהרחיב והעמיק את החקירה בחסרון מלים במקרא והקדיש לנושא זה בספרו "הרקמה" שער מיוחד, מעובד היטב, שער כ"ה (כ"ד)³⁵, ובראשית השער כתב דברים אלה: "דע, כי העברים פעמים רבות מחסרים וגורעים מן הדברים מה שלא ישלם הדבר על דרך האמת כי אם בו, להקל ולקצר; וזה — כאשר ידע המדובר בו מה שהם רוצים", אפילו רש"י, הפרשן השמרן, כתב, שישנו במקרא חסרון אותיות ומלים³⁶. גם אבן פרחון הביא ב"מחברת הערוך" דוגמאות רבות של חסרון מלים במקרא.

יחסו של הראב"ע לחסרון מלים במקרא היה דוֹעֵרְכִי, מצד אחד הוא היה מבקר מקרא קיצוני עד כדי כך, ששפינוזה בנה עליו את ביקורת המקרא שלו, והראב"ע כתב בספריו הדקדוקיים ובבאורו למקרא, כי כמה פסוקים בתורה נוספו לאחר משה בזמנים מאוחרים, וכתב בהקדמתו לפירושו לאיוב, כי ספר איוב לא נכתב במקורו בעברית אלא תורגם מארמית, ועוד בקורת קשה העלה הראב"ע, שמישעיה פרק מ' ואילך נכתב בגלות בבל ואיננו של ישעיה בן אמוץ, ועוד בקורות רבות.

26 למשל בשמו"ב ג', לה היתה לחז"ל (סנהדרין בבלי כ', ע"א) גירסה של כתיב וקרי במלים "להברות — להכרות", וחז"ל פירשו גם את הכתיב וגם את הקרי, והריק"ם (ספר הגלוי 108, פירוש רד"ק למקום בשם אביו ו"שרשים" לרד"ק ערך "כרה") פירש בטוב טעם ובהגיגות את דברי חז"ל אלה.

27 "ספר הגלוי", 6: "מכלל" לרד"ק מ"ד, א; פירוש רד"ק לבראשית ל"ו, כד ולשמו"ב י"ג, כ.
28 למשל תרגום יונתן ליחזקאל כ', ח "משאותיכם" = אצותכון, כאילו כתוב "משארותיכם".
29 ראה, למשל, "מנחת שיי", לשמו"ב י"ט, ח.
30 ראה ספרו "כיתאב ג'אמע אל אלפט", הוצאת סקוס, וו, מעמוד 66 ואילך.
31 ראה, למשל, בפתיחה לספר, עמוד 4, ב, ובערכים "אגרוף", "אפס", "זנח", "אזר", ובעמוד 107 הביא פסוקים, שחסרות בהם אותיות.

32 למשל עמוד 152.

33 למשל עמוד 17, שם הביא פסוקים, שחסרות בהם אותיות.
34 עמוד 157 ב. צ

35 הוצאת וילנסקי מעמוד רס"ג ואילך.

36 למשל ביחזקאל כ', "משאותיכם" כתב רש"י "כמו משארותיכם" לשון מזון, כמו "שאר" (שמות כ"א, י) (וכן פירשו יונתן ומנחם), ופירושו ליחזקאל כ"ג, ג מג מבוסס כולו על חסרון מלים.

ומצד שני התקיף הראב"ע³⁷ את רבי יונה אבן ג'נאח "על מה שהזכיר בספרו³⁸ יותר ממאה מלות, ואמר, כי כולם צריכים חילוף... וספרו ראוי להישרף". הראב"ע גם כינה³⁹ את ג'נאח בשמות "המהביל", "המשוגע" שהפך בספרו דברי אלהים חיים. הראב"ע כתב⁴⁰: "ואיננו כאשר אמר המהביל, כי תחת יעקב אהרן בירמיה ל"ג, כו, וספרו ראוי להישרף, כי לא יתכן כלל בספר חול, שידבר אדם בשם אדם בעבור אחר, ואף כי בספרי אלהינו שהם קודש". באכר בספרו "רבי אברהם אבן עזרא המדקדק"⁴¹ הקדיש לחסרון מלים במקרא הנמצא בספרי הראב"ע פרק שלם, כ"ז, הנקרא "דרך קצרה", וגם כתב על חסרון מלים בפרקים כ"ב—כ"ו. גם באכר וגם גייגר⁴² הוכיחו, שכל מקום שכתב הראב"ע בספריו "המהביל" "המשוגע" ומלות גנאי אחרות, בלי להזכיר שם — כוונתו לג'נאח. ואמנם הדברים הנ"ל שהביא ראב"ע בבאורו לשמות י"ט, יב נמצאים ב"רקמה"⁴³, והדברים שהביא ב"שפה ברורה" הנ"ל נמצאים ברקמה⁴⁴, רק במקום אחד⁴⁵ כתב הראב"ע דברי שבח לג'נאח⁴⁶: "חכם גדול חיבר ספר נכבד, רק שיש בו טעויות, שאמר כי "ידי" במקום "עיני". רד"ק ב"מכלל" ובפירושו למקרא הביא דוגמאות רבות של חסרון מלים מג'נאח⁴⁷.

הריקים הכיר חסרון מלים במקרא מתוך ו' חיבור מיותר, שנשארה בטעות לאחר ההשמטה, וקבע את הכלל: "לפעמים הו' היא רמו על מלה חסרה כדמותה", "חסרון ענין הדומה" ועוד ביטויים ממין זה⁴⁸.

הריקים הלך בזה בעקבות מנחם בן סרוק⁴⁹, שאמר: "ועם העיון היטב אינן (— הוויז) נוספות, אבל לכולן טעם בענין", ובעקבות רבנו יעקב תם, שהצדיק בספרו "הכרעות" את שיטת מנחם. ג'נאח⁵⁰ יחד אל ווי החיבור תפקידים רבים, אבל גם מצא וויז מיותרות, וכתב בענין זה: "ותהיה (הו') דחוקה בתחילת המלה לבלי עטוף על הענין אשר לפניו, ויש ו' להתחלה ופתיחת הדברים, ויש ו' כמו הפ (פ) אצל הערבי, וענינה קרוב ל"או". ג'נאח הביא שם דוגמאות רבות לכל סוג וסוג של הוויז. ראב"ע⁵¹ הלך בעקבות ג'נאח. רד"ק⁵² כתב: "הו' פעמים

37 "צחות", דף ע"ב. 38 "רקמה", שער כ"ח.

39 פירוש הראב"ע לשמות י"ט, יב; שם מתנגד הראב"ע לתיקון ג'נאח "העם" במקום "ההר" בשמות י"ט, כג.

40 "שפה ברורה", דף ט', ז.

41 בתרגום א"ו רבינוביץ, תל-אביב, תרצ"א.

42 "ORIENT", 1840, עמוד 348.

43 "רקמה", הוצאת גולדברג-קירכהיים, עמודים 177—179.

44 הוצאת וילנסקי, עמוד ש"ט.

45 ביאורו לתהלים ע"ה, ז.

46 ראה, למשל, דפים מ"ד, א, נ"א ועוד.

47 וראה קניג 319mB, 330ImS8.

48 "ספר הגלוי" 6, "מכלל" מ"ד, א, פירוש רד"ק לבראשית ל"ו, כד ולשמו"ב י"ג, כ.

49 דברי מנחם מובאים ב"מעשה אפד", פרק י"ג, עמוד 79, שהביא שם מובאות רבות בענין זה

מ"תשובות מנחם נגד דונש".

50 "רקמה", הוצאת וילנסקי, עמודים ס"ג—ס"ד, ס"ו.

51 "צחות", דף כ"ב, ב, ובעשרות מקומות בביאורו למקרא.

52 "מכלל" מ"ד, א ובמקומות רבים בפירושו למקרא.

אינה לתוספת ולא תשמש כלום, אלא שהיא התחלת המלה, ויש ו' שהיא תחלת הדברים, לפעמים הו' היא כפ' רפה בלשון ישמעאל". האפדי⁵³ המציא תפקיד מיוחד לכל ו' מיותרת במקרא, וכך כתב: "ועם העיון היטב אינן נוספות, אבל לכולן טעם בענין". דונש בן לברט חלק על המדקדקים הנ"ל וכתב⁵⁴: "אני אומר לך: ו' "ואמר" (דניאל ב', יב) — טפל, בפתרון גופל, אכתוב מקצתם מן הדומים לו לגלות לך נתיבתם, ואלה הם... "וכן הביא הריק"ם⁵⁵ בשמו: ו' נוספות כמוה הרבה". רש"י הלך בעקבות דונש⁵⁶ וכתב פעמים רבות, שהו' מיותרת.

מדקדקי ימי הביניים: מנחם, דונש, ג'נאח, רש"י, הראב"ע ואחרים הביאו דוגמאות רבות של ויין יתירות במקרא, למשל "תת וקדש וצבא מרמס" (דניאל ח', יג), "ונבנתה רחוב וחרוץ ובצוק העתים" (שם ט', כה), "עד מתי ומכביד עליו עבטיט"⁵⁷ (חבקוק ב', ו), "ואנחנו ה' אלהינו ולא עזבוהו"⁵⁸ (דבהי"ב י"ג, י), "בצאתיו וגבאיו ולא ירפאו" (יחזקאל מ"ז, יא)⁵⁹, "ולפני יום ולא שמעתם" (ישעיה מ"ח, ז)⁶⁰.

"ישנן עוד ווי חיבור מיותרות רבות במקרא, או ווי ביאור, זיהוי ואישור" בלשון הבלשנים החדשים, שלא הובאו על ידי מדקדקי ימי הביניים, כגון "ובכל המחנה"⁶¹ (שופטים ז', כב), "הלא אני מחשה ומעולם"⁶² (ישעיה נ"ז, י) ועוד ווי חיבור מיותרות רבות במקרא.

הריק"ם הגדיר את הכלל של חסרון מלים, שאחריהן ו' החיבור, כך⁶³: "ואני אומר על כל ו' נוספת במקרא כי היא רמז ועל כל מלה חסרה כדמותה", "חסרון ענין הדומה"⁶⁴.

53 "מעשה אפד", פרק י"ג, עמוד 79.

54 "תשובות דונש נגד מנחם", מעמוד 9 ואילך.

55 "ספר הגלוי", 6.

56 ראה פירושו לויקרא ז', י; ליחזקאל מ"ז, יא; לתהלים ע"ו, ז; לדניאל ח', יג ולעוד מקראות רבים.

57 אמנם במגילת "מדרש חבקוק", שנתגלתה במערה במדבר ים המלח, כתוב "יככיד" בעתיד ובלי ו'. הפרשנים החדשים מסבירים את המלים "עד מתי", כמאמר מוסגר.

58 פרשנים חדשים מפרשים את הפסוק כך: "ואנחנו ה' — הוא — אלהינו".

59 רש"י בבאורו ליחזקאל הנ"ל פירש: "הו' של "ולא" טפילה ויתירה, ואמנם חסרה הו' בתרגום יונתן ובשמונה כתבי יד עתיקים שראה גינזבורג.

60 הראב"ע בפירושו לישעיה כתב: "הו' כפ' רפה (כ) בלשון ישמעאל".

61 יש פרשנים המסבירים את הו' המיותרת של "ובכל" כדיטוגרפיה של הו' במלת "ברעהו" הקודמת לה.

62 בתרגום יונתן ובספרי מסורה עתיקים חסרה הו'. פרשנים חדשים מסדרים את הפסוק כך: "ומעולם הלא אני מחשה" כמו בישעיה מ"ב, יד. בתרגום ע' כתוב: "מחשה ומעלים".

63 "ספר הגלוי", עמוד 6, ומובא בשם הריק"ם ב"מכלל" מ"ד, א ובפירוש הרד"ק לשמו"ב י"ג, כ ולבראשית ל"ו, כד.

64 לשון הרד"ק בפירושו לשמו"ב י"ג, כ. הריק"ם הלך כאן בעקבות מנחם ("מעשה אפד" 79 ו"תלמידי מנחם בתשובותיהם", עמוד 65) וג'נאח ("רקמה", גולדברג'יקרהיים, עמוד 153) והראב"ע ("צחות" כ"ב, ב). אולם דונש חלק על מנחם ואמר שהו' נוספת ("מעשה אפד" הנ"ל) ורש"י הלך בעקבותיו (פירושו לויקרא ז', י).

- והנה דוגמאות אחדות של חסרון מלים בדברי הריק"ם:
- i. "ותשב תמר ושוממה" (שמ"ב י"ג, כ) — "פתרונו עצבה ושוממה"⁶⁵.
 - ii. "נרדם ורכב וסוס" (תהלים ע"ו, ז) — "נרדם איש ורכב וסוס"⁶⁶.
 - iii. "ועודנו לא ישוב ושובה אל גדליה" (ירמיה מ', ה) — "ועודנו לא ישוב, ויאמר לו: לך ושובה אל גדליה"⁶⁷.
 - iv. "ביום השלישי וישא אברהם" (בראשית כ"ב, ד) רוצה לומר: השבים ביום השלישי וישא אברהם את עיניו"⁶⁸.
 - v. "ואלה בני צבעון ואיה וענה" (בראשית ל"ו, כד) — "ואדוני אבי ז"ל כתב, כי ה'ו' של "ואיה" אינה נוספת, אבל היא מורה על מלה חסרה... ופירוש "ואיה", כי היו לו בנים אחרים קודם אלה, ולא זכרם, אולי לא היו להם תולדות"⁶⁹.

65 "ספר הגלוי", עמוד 6, ומובא במכלל מ"ד, א בשם אביו הריק"ם, והוסיף שם הרד"ק מלה אחרת במקום החסרה: "דואגת ושוממה", והדומה לענין. וכן ראב"ע ("צחות" כ"ב, ב): "מעונה ושוממה".

דונש (ב"תשובותיו על מנחם" ו"מעשה אפד" 79) ורד"ק (מכלל מ"ד, א בפירושו לשמו"ב י"ג, כ) פירשו: "הו' לתחילת הדברים". ג'נאח ("רקמה" וילנסקי רס"ט) הביא דוגמאות והסברות רבות לזווי חיבור מיותרות, ואת הפסוק הזה לא הביא. כנראה, גרס רלב"ג (בפירושו לשמואל) "שוממה" בלי ו', וכן גרס "מנחת ש"י". הבלשנים החודשים מפרשים את ה' הזאת כו' הבאור וההסבר (Explicativum). ואולי לזה כיוונו דונש ורד"ק הני"ל.

66 "ספר הגלוי", עמוד 6, ומובא ב"מכלל" מ"ד, א בפירושו לבראשית ל"ו, כד בשם הריק"ם וכן ג'נאח (ברקמה וילנסקי, רס"ט, ט). מנחם בן סרוק ("מחברת", עמודים 6—7): "נרדם הצבא". ראב"ע (בפירושו לתהלים הני"ל) "נרדם כל איש חיל". רד"ק (בפירושו לתהלים הני"ל): "נרדם המלך... ולפי שזכר (בפסוק ו) "אבירי לב", אמר "נרדם" סתם על המלך, שהוא ראש האבירים, וכן הרכב והסוס נרדמו". דונש (ב"תשובותיו על מנחם" עמוד 10) אומר, שהו' טפלה, וכן רד"ק בפירושו לבראשית ל"ו, כד. וכן רש"י (פירושו לתהלים הני"ל): "ו' של "ורכב" טפילה היא". ע', פשיטא ולגטה: "נרדמו רוכבי סוס" (לפי אחת המדות של רבי אליעזר בנו של רבי יוסף הגלילי: "סדר שנחלק").

67 "ספר הגלוי", עמוד 6, רד"ק פירש (בביאורו לירמיה הני"ל): "ואמר לו", רש"י: "אמר לו הקדוש ברוך הוא". בתרגום העי' חסר החצי השני של פסוק ד, מן "ראה כל הארץ" עד "שמה לך", וכן חסרות שלש המלים הראשונות של פסוק ה' "ועודנו לא ישוב", והמלים "ושובה אל גדליה" שבפסוק ה הן המשך ישר למלה "חול" שבפסוק ד. ג'נאח לא הביא ב"רקמה" פסוק זה.

68 "מכלל" לרד"ק מ"ד, ופירושו לבראשית ל"ו, כד בשם אביו. כן "תלמידי מנחם בתשובו" תיהם" (65). ראב"ע פירש כדרכו: "פ' רפה (פ) בלשון ישמעאלי, כלומר: כמו שלפ' הרפה הערבית יש גם התפקיד של חיבור וגם המובן של "אז", כך לו' ההיפוך של "וישא" ישנם שני התפקידים האלה, וכן פירש רד"ק בפירושו לבראשית כ"ב, ד; ל"ו, כד ושמו"ב ט"ו, לד. הפרשנים החודשים מוסיפים את המלה "ויהי": "ויהי ביום השלישי וישא אברהם את עיניו" (ראה "מקרא כפשוטו" לארלין). רד"ק בפירושו לבראשית כ"ב, ד מפרש בדרך אחרת: "הוא דבוק עם הפסוק שלמעלה, כאילו אמר: "וילך אל המקום ביום השלישי", כלומר: כי ביום השלישי לצאתו מביתו הגיע ושם קרוב לו ונשא את עיניו כנגד המקום".

69 ראה מראי המקומות שבהערה הקודמת: דונש ("תשובותיו נגד מנחם" 10, ב), רש"י (פירושו לבראשית הני"ל), רבנו ישעיה מטראני (פירושו לשמו"ב ט"ו, לד), ג'נאח (רקמה) הוצאת וילנסקי, ס"ג), הרמב"ן (בפירושו לבראשית הני"ל) והרד"ק ("מכלל מ"ד, א בפירושו לבראשית ל"ו, כד; כ"ב, ד) מפרשים את ה'ו' של "ואיה" כיתירה. ואמנם ב"דבר"א א', מ ובארבעה כתבי יד עתיקים לבראשית כתוב "איה" בלי ו'. הראב"ע כדרכו: "פ' רפה (פ) בלשון ישמעאלי". הרשב"ם

- vi. "בנס וקצף שגיא ואמר להובדא" (דניאל ב', יב) — פירושו: "בנס וקצף שגיא קם ואמר להובדא", או "בנס וקצף שגיא צוה ואמר להובדא"⁷⁰.
- vii. "ניאופים" (יחזקאל כ"ג, מג) — חסרון ב = "בניאופים"⁷¹.
- viii. "ירחצו מים" (שמות ל', כ) = חסרון ב' של "מים" = "במים"⁷².
- ix. "ואם בית אישה נדרה" (במדבר ל', יא) — חסרון ב' של "בית" = "בביו"⁷³.
- x. "בתמה" (איוב כ"ט, ו) — ענינו בחמאה, ונכתב בתמה, כי נהפך כבודו לקלון"⁷⁴.

ב. נגד הטעמים

גם לגבי טעמי המקרא נקט הריק"ם עמדה ביקורתית ופירש לפעמים את הכתוב נגד הטעמים. למשל, "כענבים במדבר מצאתי ישראל" (הושע ט', י), לפי טעמי המקרא מחוברת המילה "כענבים" אל המילה "במדבר", ואילו רד"ק הביא בשם הריק"ם: "ואדוני אבי ז"ל פירש טעם "במדבר" דבק עם "מצאתי", ופירוש הפסוק: "כענבים... שישמח המוצא אותם, כן מצאתי אבותיכם במדבר ושמחתם עמהם"⁷⁵.

(בפירושו לבראשית הנ"ל) ו"מעשה אפד" (מובא ב"מחברת" עמוד 76) פירשו הו' של "ואיה" שרשית וחלק משמו. "תלמידי מנחם בתשובותיהם" עמוד 10, ב ("מעשה אפד", עמוד 79, מייחס דברים אלה למנחם עצמו) מפרשים את הו' הזאת כמו הריק"ם.

70 "ספר הגלוי", 6 ומובא ב"מכלל" לרד"ק מ"ד, א. מנחם בן סרוק ("מחברת", 46, ערך "בנס", ומובא בפירושו רש"י לדניאל הנ"ל) פירש: "המלך רגו וקצף הרבה ואמר להאביד", וכן רבנו תם בהכרעותיו ("תשובות דונש על מנחם" 6—7). רש"י (בפירושו לדניאל): "המלך נהיה בזעף ובקצף גדול ואמר בזעפו להאבידם", דונש בן לברט (ספר "תשובותיו על מנחם", 6—7, ומובא ב"ספר הגלוי" שם ובפירושו רש"י לדניאל הנ"ל ובמעשה אפד 79) ורד"ק ("מכלל" הנ"ל) פירשו, שהו' של "ואמר" מיותרת.

71 "ספר הגלוי", עמוד 13, וכן הוסיפו ב' דונש ("תשובותיו על מנחם", עמוד 17) ורש"י (ביאורו ליחזקאל), אבל אין בזה צורך, ואמנם רד"ק (ביאורו למקום), רבנו תם בהכרעותיו ("תשובות דונש", עמוד 17), והפרשנים החדשים לא הוסיפו ב', אלא פירשו "ניאופים" בתמיהה?

72 "ספר הגלוי", עמוד 13. בפשיטא: "במים", כמו שמות כ"ט, ד. כן פירשו דונש ("תשובותיו על מנחם") עמוד 17, גינאח ("רקמה", וילנסקי, עמוד רפ"ה), רש"י (ביאורו ליחזקאל כ"ג, מג ורד"ק ("מכלל", ליק, ג"א, א). אולם ראב"ע (ביאורו לשמות) פירש: "הטעם רחיצת מים, כי ידוהם ורגליהם הם הפועלים, וכמוהו רבים".

73 "ספר הגלוי", עמוד 13. יונתן בן עוזיאל תרגם "בבית". וכן דונש ("תשובותיו על מנחם", עמוד 17), וכן רש"י (ביאורו ליחזקאל כ"ג, מג).

74 פירושו לאיוב כ"ט, ו ("תקות-אנוש", 163), וכן מנחם ("מחברת", עמוד 90, ערך "חם"), וכן רס"ג, וכן דונש ("תשובותיו על רס"ג", עמוד 55, סעיף 152), וכן גינאח ("רקמה", וילנסקי, רע"ה 9, ו"שורשים", 158, ערך "חמא"), וכן רש"י, וכן בנו של הריק"ם, רבי משה (בפירושו לאיוב המיוחס לראב"ע), וכן בנו, רד"ק, (בשורשים "חמא"), וכן "מכלל יופי" (ביאורו לאיוב), באשורית חֲמָת, בארמית חמאתא.

75 פירוש רד"ק להושע הנ"ל. גם רד"ק קיבל שם דיעה ביקורתית זו של אביו והוסיף משלו: "אין כל טעמי הפירוש הולכים אחרי טעמי הניקוד" (פירושו להושע י"ב, יב); וראה פירושו להושע ט' ולישעיה מ"ה, ח.

ג. היפוך סדר הכתוב

כדי להסביר כתוב קשה הפך הריק"ם לפעמים את סדרו. למשל, "נשחיתה עץ בלחמו" (ירמיה י"א, יט) = "נשחיתה לחמו בעץ, כלומר נשחיתה מאכלו בעץ, והעץ הוא סם המוות, הנקרא "דפלא", בערבית ^{דפלי}, ועליו נאמר "ויוורו ה' עץ" (שמות ט"ו, כה), וכן תרגם יונתן⁷⁶.

§5. ריק"ם על סגנון המקרא

הריק"ם שם לב גם לאמנות הסגנון המקראי, לטעמו העדין ולקישוטיו. הוא הבין, שאחד מקישוטי המליצה במקרא הוא הצלצול הנעים והערב לאוזן, שאותו משמיעות המילים, ולכן יש:

א. זיווג תנועות במקרא

וכתב על זה: "הנה סברם המשכיל כדרך הזוג, כמו שעשה "לדעת את מוצאך ואת מובאך" (שמו"ב ג', כה), כי היה לו לומר "ואת מבואך" כמו מקום — מקומך, מלון — מלונך. אך הוציאו כדרך "מוצאך", שהוא עומד על עמידתו משורש יצא. וכן במלת "הורו והונו" (ישעיהו נ"ט, יג) היה לו לומר "הורו והגה", כי הוא מן "והגית" (יהושע א', ח), ו"הורו" מן "הורני" (תהלים קי"ט, לג), והוציא "הונו" כמוצא "הורו" כדי לזווגן, ולפי שאמר (משלי י"ד, ל) "ורקב עצמות קנאה" זווג עמו "חיי בשרים"⁷⁷.

ב. "לשון נופל על לשון"

"זיונו תזנותיה" (יחזקאל כ"ג, מג) "יצאו ממנה", כל זונה תרגם "נפקת ברא", ועל לשון נופל על לשון גינה הכתוב, כמו עקרון תעקר (צפניה ב', ד)⁷⁸.

§6. מקוריות לא נכונה

דרך פרשנותו של הריק"ם היא כמעט כולה פילולוגית⁷⁹. מבית מדרשו של הגאון הפילולוג, רבי יונה אבן ג'נאח, קצרה ותמציתית. אבל דא עקא: היא לפעמים

76 "שורשים", ערך "לחם", בשם אביו, ובפירושו לירמיה בלי הזכרת שם אביו, וכן רש"י בפירושו לירמיה. ג'נאח ("שורשים" "לחם") פירש "לחם" — פרי: "נשחיתה עץ בפרי, כלומר נכריתה ונכרית דבריו מעלינו", וכן פירש רד"ק ב"שורשים" בשם עצמו, וכן רוב פרשני ימי הביניים ורבים מהפרשנים החדשים. ישנם פירושים רבים אחרים, וגם תיקונים רבים ושונים נאמרו למשפט הקשה הזה על ידי פרשנים חדשים.

77 "ספר הגלוי", עמוד 6. רבי בנימין מן קנטרבורי, שהעיר הערות על "ספר הגלוי" הביא (שם עמוד 7) עוד דוגמאות מקראיות ל"חיבור דרך הזוג": שמות ט"ו, ה, "יחזקאל מ"ג, יא; שמו"ב ג', כה; ישעיה כ"ד, ב; שיר השירים ג', יא; וישנן עוד דוגמאות, שהריק"ם ורבי בנימין לא הביאום: שמו"ב כ', יט ועוד רבים.

78 "ספר זכרון", עמוד 13, כלומר: זווג עיצורים, וישנם רבים במקרא כמו "הוד והדר" (איוב מ', י), "חל וחומה" (איכה ב', ח) ועוד רבים, וכן ראב"ע לצפניה "דרך צחות", וכן רד"ק בביאורו לצפניה: "דרך צחות לשון נופל על לשון, ואף על פי שאינו דומה בכל האותיות".

79 הריק"ם הגדיר את התלות של הפרשנות בפילולוגיה במילים אלה: "מי שאינו יודע מוצאי הדיקות ומובאיו — לא ייתכן פירושו ופשוטו לא יתפשט". ("ספר הגלוי", הקדמה, עמוד 4).

רחוקה מהאמת, כי היתה להריק"ם חולשה לרדוף אחר החידוש והמקורי, ומכיון שלא תמיד מצא את החידוש האמיתי והנכון, לכן דחפוהו ידיעותיו המרובות ושכלו החריף לחדש חידושים מקוריים רבים המצטיינים בחריפותם היתרה, אבל, כאמור, רחוקים מן האמת.

אתן דוגמאות אחדות:

ו. "יששום מדבר וציה" (ישעיהו ל"ה, א) — "ואדוני אבי ז"ל כתב ... שפירושו: ישישו עצמם"⁸⁰.

ו. "ושבט עברתו יכלה" (משלי כ"ב, ח) — "כאשר יקצר קצירו ויקח השבט לחבטו, יכלה השבט וישבר, ולא יוציא מתבואתו וקצירו תועלת, כי שדוף קדים הוא. ו"עברתו" = תבואתו מלשון "מעבור הארץ" (יהושע ה', יא), וקרא "עברתו" בעבור שאין שם תועלת כי אם כעס וזעם לחבטו מכל⁸¹ תועלת, וזרע חסדים תרבה תבואתו"⁸².

ו. "בן משק ביתי" (בראשית ט"ו, ב), "ממשק הרול" (צפניה ב', ט), "ואדוני אבי ז"ל כתב (שניהם) בזה השורש ("שקק") בענין אחד, ופירש: "ענין עזיבה", ופירש "בן משק ביתי" — בן שאעזוב כל אשר לי בידו, והוא "דמשק

80 "מכלל" לרד"ק, הוצאת ליק, נ"ג, ב — נ"ד, א, פירוש רד"ק לזכריה ז', יד (וראה פירושו לישעיה ל"ה, א); "שרשים" לרד"ק, ערך "שוש", ברור, שהפירוש הזה הוא פלפול לא אמיתי, אף על פי שגם רש"י וגוניוס פירשו כך, והנכון הוא, שהמ' של "יששום" היא במקום נ' ובהא בהשפעת המ' של "מדבר", וכן פירש דונש בן לברט (והביא ראיה מן המלה "פזיוס" בכמדבר ג', מט הבאה במקום "פזיון"), או כתרגום יונתן, רב סעדיה גאון רבי יוסף קרא ורד"ק ("שרשים", ערך "שוש" ופירושו לישעיה), ראב"ע, רונזמילר (פירושו לישעיה, 1835), שד"ל (פירושו לישעיה) וקרויס (פירושו לישעיה) ואחרים, שגרסו "יששו" בלי מ' (דיסוגרפיה מהמ' של "מדבר" שלאחריה), וראה גוניוס-קאוטש 47 §. רבי יונה אבן גינאח ("רקמה" 164, ומובא גם ב"מכלל" לרד"ק, ליק, כ"ח, א) פירש "יששו במ", קרוב לפירוש הריק"ם, וגם זה פירוש דחוק.

81 אולי צריך לומר "מכלי".

82 פירושו למשלי כ"ח, ח ("ספר חוקה", דף ל'), ומובא בשרשים לרד"ק, ערך "עבר", בלשון זו: "וכתב אדוני אבי ז"ל ב"חיבור הקט" (כנראה, ספר דקדוק, שחיבר הריק"ם, ואבד, ורד"ק הזכירו ב"מכלל" וב"שורשים", ומלבד המובאות על ידי הרד"ק אין אנו יודעים דבר על הספר הזה) את המילה "עברתו" מענין עביר = תבואה; אמר בראש הפסוק: "זרע עוולה, יקצר און", ו"שבט" הוא השבט שחובטין בו את התבואה. אמר, כי יכלה השבט קודם שיוציא מקצירו תבואה, הריק"ם הרגיש בצדק בקושי ההכנה של הטור השני, כי בטור הראשון נאמר, שמעשיו הרעים של "זרע עוולה" יגרמו לו אבדון: "יקצור און", אם כן יש הכרח בהמשך הרעיון הזה גם בטור השני המקביל לו: "ושבט עברתו יכלה", ולכן פירש הריק"ם את פירושו זה. פירושו למלה "שבט" הוא השבט שחובטין בו את התבואה" הוא פירוש נכון, כמו ב"שבט" שבישעיה כ"ה, כז ועוד, וגם מתוך הפסוק עצמו מוכח פירוש זה, שהרי כל הפסוק הזה מדבר בפעולות השדה: זריעה וקצירה, והוא משתמש בלשונות "זורע", "יקצר", לכן גם "שבט" הוא מכשיר חקלאי, אבל הפירוש "יכלה השבט קודם שיוציא מקצירו תבואה" הוא פלפול ולא אמיתי. הע' גרס "עבודתו" במקום "עברתו", אבל הביטוי "שבט עברתו" נמצא גם באיכה ג', א. רש"י בפירוש אחד: "קנה השיבולת שלו כלה והולך", בפירוש בנו, ר' משה קמחי למשלי ב"מקראות גדולות" (המיוחס בסעות לראב"ע) כתובה המילה קְלָחַי, ואולי גרס כך בפסוק עצמו (הפירוש עצמו של הראב"ע — דחוק, אף על פי שפירושו כמוהו רש"י בשם "יש אומרים" ור"י נחמיאש ורלב"ג).

אליעזר, וכן "ממשק חרול", שיהיה המקום נשמת ונעזב, מלא חרולים, ובא על דרך "והארץ תיעזב מהם" (ויקרא כ"ו, מג), וכן תירגם יונתן: "ממשק חרול — מישמת מלוחין"⁸³.

iv. "ונצורת לב" (משלי ז', י) — "ופירש אדוני אבי ז"ל "נצורת לב" מן "נצורים" (ישעיה ס"ה, ד), "נצוריי" (שם מ"ט, ו), "נצורה" (שם א', ח), רוצה לומר: חרבת דעת... ואמר כן על האשה הזונה "חרבת שכל"⁸⁴.

v. "תשועה" (תהלים קמ"ד, י) — משורש "שוע" — "קיבול שוועה"⁸⁵.
הבאתי דוגמאות אחדות של פרשנות פילולוגית חריפה ורחוקה מן האמת.

83 "שרשים" לרד"ק, ערך "משק", ופירושו לצפניה ב', ט. ברור, שהפירוש הזה אינו נכון. אמנם המילים "משק" ו"ממשק" נמצאות פעם אחת במקרא, ומובן ושרשן אינם ברורים, ולכן רבו להן הפירושים, אבל פירוש הריק"ם רחוק. בדבר השורש ישנן שתי דיעות: הראב"ע (בפירושו לבראשית הנ"ל) ורד"ק ("שרשים", "שקק", ובפירושו לבראשית ט"ו, ב ולצפניה ב', ט) שיערו, שהשורש הוא "שקק", ובי"מכלל" קפ"א, ב, כתב רד"ק: "משפטו מקשק בפלס מקשק" ושייכו ל"פעלי הכפל". ואילו גנניוס-בוהל וקניג וו, 2 שיערו, שהשורש הוא "משק", אחי "משק", שמוכנו לאחוז, וכן בערבית מִשְׁקָא — אחוזה ובנין.

בפירוש המלה הקשה "משק" ישנן שלוש דיעות: א. "הליכה בהתמדה, הולך ובא, יוצא ונכנס בביתי, מלשון שוק". (רד"ק שם). ב. "שלטון והנהגה, השוקד על ביתי, המושל בו", "כל עניני הבית הולכים ומתנהגים על ידו". (רב סעדיה גאון וגינאח ב"שרשים", 277). ג. "פרנסה, ניזון" (תרגום אונקלוס, יונתן, רש"י והספרות העברית החדשה). יש לציין, שתרגום ע' לא תרגם ליוונית את המלה "משק" אלא העתיקה באותיות יווניות. בתרגום הפשיטא חסרה המלה הנואת.

בפירוש המלה הקשה "מקשק" ישנן 4 דיעות: א. הנהגה ושלטון: "לא יזון החרול משם", "נאמר למקום, שיצמחו בו הקוצים" "ממשק חרול" מפני ריבוי מציאותו בו, ומיעוט היפרדו ממנו" (ראב"ע בפירושו לבראשית ולצפניה, רב סעדיה וגינאח הנ"ל). ב. נשיקה וקשקוש: "יהיה המקום מלא חרולים, והעובר שם ישמע קול חרולין נושקין זה על זה ויתקשקשו חרולים זה בזה ובשוב בהם הרוח" (רש"י ורד"ק שם שם בשם "יש מפרשים"). ג. מוצאת, צמיחה ועליה: "יש לפרשו לפי מקומו: מוצא החרולים, כלומר, שיצמחו, שיצאו ויעלו שם חרולים מפני החרובין" (רד"ק שם, שם). ד. התישבות, נחלה, אחוזה וקנין (גנניוס והבלטנים החדשים).

84 "שרשים" לרד"ק, ערך "נצר": "וכתב אדוני אבי, כי כן בדברי הפילוסוף ישיבו עולמם בתורבן שכלם". ברור, שהפירוש הזה הוא מפולפל ובלתי נכון. יש שני פירושים קרובים לאמת: א. בעלת לב נוכל, מרמה, מסתיר, מעלים, ומצפין את האמת, וכן הוא המובן של "נצורים" (ישעיה ס"ה, ד), "נצורות" (שם מ"ח, ו). ב. בעלת לב אורב ושוקד לתפוש גבר (רש"י בפירושו למשלי הנ"ל ולישעיה מ"ט, ו): "כמו "עיר נצורה" שבישעיה א', ה, המוקפת כרכים, כן לבה של זו מוקף זימת אוולת". רלב"ג בפירושו למשלי הנ"ל: "הלב מכוסה לבדו, כי עד הלב תגלה עצמה... ולפי הנמשל הנה הלב מכוסה בזה הפועל, כי לא יוכל השכל לעשות פעולתו עם המשך אל התאוות", וכן בן יהודה במילונו ערך "נצר" הערה 5. תרגום ע': "המפריחה לב הנערים". יונתן ופשיטא: "המפרידה לבות הנערים". וולגטה: "עלולה לכבוש את הלבבות".

85 "שרשים" לרד"ק, ערך "שוע". כי "תשועה" משורש "שוע" ולא משורש "שע" — זה חידוש תריף ומתקבל על הדעת של הריק"ם, והמשקל הוא כמו "תעופה" "תזווה" ועוד. כי "שוע" פירושו גם "צצקה" — גם זה פירוש נכון של הריק"ם (כמו בישעיה כ"ב, ה ופירושו רש"י שם, וכן בן יהודה במלוננו, ערך "שוע" ב' וגם ערך "ישע"). אבל הפירוש של הריק"ם "תשועה" = קיבול שוועה, אינו נכון, אף על פי שכנראה גם רבי יהודה אבן חיוג' ורבי יונה אבן גינאח פירשו כך (ראה "שרשים" לרד"ק שם). הפירוש הנכון הוא של רד"ק: ישועה ("שרשים" ערך "ישע").

גם ביאורים ענייניים רבים של הריק"ם הם רחוקים מהפשט הפשוט והמסתבר, ואסתפק בדוגמאות אחרות.

ז. "הנגלה" (שמו"א ב', כז) — "ואדוני אבי ז"ל פירשו לתמיהה, והוא קשור עם סוף הענין: "הנגלה נגליתי אל בית אביך ... ובחזר אותו ... כדי שתבעטו בזבחי ובמנחתו, למה תבעטו בזבחי?"⁸⁶.

י. "לפני לא נוצר אל" (ישעיה מ"ג, י) "והנכון כמו שפירשו אדוני אבי ז"ל, שהוא ... נפעל ... כמשפטו, ו"נוצר" הוא בינוני פעול, שהוא התואר, והוא פתוח, לפי שהוא סמוך למלת "אל"⁸⁷, ופירוש הפסוק: לפני שיצרתי אני היצירות — לא היה דבר נוצר על ידי אל זולתי, ואחר שיצרתי — לא יהיה דבר נוצר על ידי אל זולתי"⁸⁸.

י. "בית אל ימצאנו ושם ידבר עמנו" (הושע י"ב, ה) — "ואדוני אבי ז"ל פירשו כמשמעותו, שאמר לו המלאך, כי "בית אל ימצאנו", האל בישרו, כי שם יגלה לו ויקרא שמו "ישראל"; "ושם ידבר עמנו" — דברי המלאך, אמר לו, כי האל "ימצאנו בבית אל", "ושם ידבר עמנו" — עמי ועמך, לקיים ברכתי לך ולקרוא שמך "ישראל"⁸⁹.

86 "מכלל" לרד"ק מ"ו, ופירושו לשמואל הנ"ל. אין לפירוש זה כל שחר, שהרי העיקר חסר מספר התנ"ך. ואמנם ב"ספר הזכרון" פירש הריק"ם בדרך אחרת: "הה' של 'הנגלה' היא לאמיתת הדבר, וכן גינאה ("רקמה" כ"ב). רד"ק פירש: 'הה' היא לתחילת הדברים, על פתיחת הדברים לשמוע המענה, ואף על פי שהדבר ידוע, תרגום יונתן, ע', פשיטא ורבנו ישעיה מטראני השמיטו את הה' של 'הנגלה', ואפשר שהיא דיטוגרפיה מה' שבמלה ה' שלפניה.

87 כמו וְנִצַּחְנוּ רוח שבמשלי י"א, יג ("מכלל" לרד"ק, כ"ב, א—ב).

88 "לא נוצר מאל" ("שרשים" לרד"ק, ערך "יצר"), "ופירשונו 'נוצר' בינוני ולא עובר, לפי שאין נפעל עבר סמוך" ("מכלל" שם ופירוש רד"ק לישעיה שם ו"שרשים" ערך "יצר"). "הדבר הזה קשה למפרשים, שאמר לְפָנַי וְאֶחָדִי והוא, יתברך, אין לו ראשית ואחרית" (פירוש רד"ק לישעיה שם). "ירמה פירוש הפסוק: לפני שנוצרתי אני לא נוצר אל, ותלילה חלילה לומר "נוצר" על יוצר כל, יתברך ויתעלה" ("מכלל" שם).

ברור, שפירושו של הריק"ם הוא דרש מפולפל, והנכון הוא פירושם של הפרשנים החודשים (Chyene, מרטז, פיטמן, דוהם ואחרים) שהנביא רצה לעקור את האמונה הבבלית, שנוצרו אלים זה אחר זה. הראב"ע (בביאורו לישעיה): "אין לפני אל, ואחרי לא יהיה, ונזכר 'נוצר' עם 'אל', כי אין אל מכלל עדיין, כי אם 'נוצר' ועוררי לב יחשבו, שיצא מדברי הנביא, שהשם נוצר, חלילה, רק לא יבינו את האמת". רד"ק (מכלל שם ופירושו לישעיה) הביא פירוש אחר בשם "פירוש מקצתם": "נוצר" כמו "יצר", ור"ל: לפני שיצרתי היצירות לא יצר אל זולתי שום יצירה".

89 פירוש רד"ק להושע הנ"ל ("שרשים", ערך "עם", לא הזכיר רד"ק את הפירוש הזה ולא את שם אביו). כנראה לקח הריק"ם פירוש זה מה"מדרש רבה" לבראשית ע"ח, ב; פ"א, ב; וכן רש"י (בביאורו להושע הנ"ל ולבראשית ל"ב, כט), וכן רבי יוסף קרא (בפירושו להושע הנ"ל).

ברור, שפירוש זה הוא דרש. ורבי יוסף קמחי חזר בו מפירוש זה, וב"ספר זכרון" (שער "תכן היום", אות ג', דף ט') פירש את הפסוק הקשה הזה באופן נכון: "עמנו" הוא "עמו", והג' נוספת. וכן פירש דונש (תשובותיו נגד רב סעדיה גאון", עמוד 50, סימן 150, ו"שפת יתר", סעף ק"י). גינאה ("רקמה", וילנסקי, עמוד צ"ג; "אלמסתלחק" דף רט"ז), רבי אברהם אבן עזרא (פירושו לבראשית הנ"ל), יעקב בן ראובן, אבן בלעם, רד"ק ("שרשים" ע"ח) ופרשנים חדשים. רד"ק (בפירושו להושע הנ"ל ו"שרשים" ע"ח) הביא עוד פירוש בשם רב סעדיה גאון ועוד פירוש של עצמו אבל הוא לקוח מהראב"ע. גינבורג ראה בשלושה כתבי יד ימצאנו בצרי.

- iv. "נעשה אדם" (בראשית א', כו) — "בלשון רבים, פירשו אדוני אבי ז"ל, כי כנגד היסודות אמר... וכאילו אמר ליסודות "נעשה", אני ואתם בשיתוף⁹⁰...".
- v. "ידה ליתד תשלחנה וימינה להלמות עמלים" (שופטים ה', כו) — "ואדוני אבי ז"ל פירש, כי אינו לשון הושטה אלא לשון שליחות, ו"תשלחנה" על הידים, "ידה" ו"ימינה" שלחו בעבור יתד ובעבור הלמות, "ידה" = שמאלה צריכה יתד, וימינה צריכה הלמות. וכינה השליחות לידים, אף על פי שיעל היא השולחת, בעבור כי הידים עשו המעשה... וסמך היתד אל היד, שהיא, השמאל, כי בעת שהכתה אותו — היתד בשמאלה וההלמות בימינה⁹¹.
- vi. "והיה לה' והעליתיהו עולה" (שופטים י"א, לא) — ואדוני אבי ז"ל פירש "והעליתיהו", הו' במקום "או", ופירש: "והיה לה'" — הקדש, אם אינו ראוי לעולה, או "העליתיהו עולה" — אם ראוי לעולה⁹².

90 פירוש רד"ק לבראשית. רמב"ן בפירושו לבראשית גם הוא פירוש זה בשם הריק"ם בשינויים אחדים, ואלה דבריו: "והפשט הנכון במלת "נעשה" הוא שכבר הראית לדעת, כי אלוהים ברא יש מאין ביום הראשון לבדו, ואחר כך מן היסודות ההם יצר ועשה, וכאשר נתן במים כח השרוץ לשרוץ נפש חיה, והיה המאמר בהם: "וישרצו המים" (פסוק כ), והיה המאמר בבהמה "תוצא הארץ" (פסוק כד), אמר באדם "נעשה" (פסוק כו), כלומר: אני והארץ הנוצרת נעשה אדם, שתוצא הארץ הגוף מיסודיה, כאשר עשתה בבהמה ובחיה, כדכתיב: "וייצר ה' אלוהים את האדם עפר מן האדמה" (בראשית ב', ז), ויתן הוא יתברך הרוח מפי עליון, כדכתיב: "ויפח באפיו נשמת חיים" (שם), ואמר "בצלמנו כדמותנו" (בראשית א', כו), כי ידמה לשניהם במתכונת גופו — לארץ, אשר לוקח ממנה, וידמה ברוח לעליונים, שאינה גוף ולא תמות, ואמר בכתוב השני (בראשית א', כז), "כי בצלם אלוהים ברא אותו" לספר הפלא, אשר נפלא בו משאר הנבראים, ופשט המקרא הזה מוצאתיו לרבי יוסף הקמחי, ושייכו: "והוא הנראה מכל מה שחשבו בו". פירוש זה נמצא ב"זוהר" לבראשית. ברור, שהפירוש הזה הוא פלפול פילוסופי. הנכון הוא שנקט אלוהים שיטת המלכים הרגילים לדבר על עצמם בריבוי של כבוד (Plural's Majestatic), כמו שהשם "אלוהים" הוא ריבוי של כבוד, וכן פירש רד"ק ב"מכלל" דף ז', 1: "בלשון תפארת ליחיד", והביא שם דוגמאות רבות מהמקרא. חז"ל ורש"י ופרשני ימי הבינים פרשו פירושים אחרים, רובם דרשניים פילוסופיים.

91 פירוש רד"ק לשופטים הנ"ל ו"שרשים" שלו, ערך "שלח". הריק"ם מפרש "תשלחנה" את עצמן, והנושא הוא "ידה" ו"ימינה". ברור, שפירוש זה הוא "פלפול חריפתא" בלתי נכון ואינו מתקבל על הדעת, אף על פי שגם רש"י וראב"ע פירשו כך במקום אחר: "תשלחנה" (עובדיה יג) דרך קצרה, והטעם ידך" (ביאורם שם). הפירושים הנכונים הם: א. תְּשַׁלְּחָנָה לנסתרת יחידה בהוספת נה, כפי שפירש רד"ק שם, וכן תְּשַׁבְּרָנָה (ישעיה כ"ז, יא); תְּמַסְכָּנָה (שם, כ"ח, ג); תְּרַדְּנָה (איוב י"ז, טז); תְּקַרְאָנָה (שמות א', י); תְּשַׁלְּחָנָה (עובדיה יג) ועוד, והסיום הזה לנסתרת יחידה מורה על פעולה חזקה, צורת הנחץ, וכן בערבית ובאוגריתית, וכן גינאח ("רקמה", צ"ג—צ"ד, וראה שם של"ד), וראה בספרי הדקדוק של אייזלד וברגשטרסר. פרשנים חדשים משנים את הניקוד: תְּשַׁלְּחָנָה והנושא — יעל, והנושא המשלים: "ידה".

92 פירוש הרד"ק לשופטים שם. פירוש הריק"ם אינו פשוטו של מקרא, והוא העיביר את מנהג הנוצרה הנוצרית בפרובנציה אל מנהגי אבותינו בימי קדם, אף על פי שרד"ק שיבח את הפירוש ואמר "יפה פירש" והביא הוכחה לדבריו, ואף על פי שגם הראב"ע פירש כך (הפירוש מובא ברמב"ן לויקרא כ"ג, כט), וכן הרלב"ג והאברבנאל (פירושיהם לשופטים הנ"ל) וכן פרשנים חדשים, כי לא מצינו במקרא ובדברי חז"ל "פרושה" ונוצרה. לפי פשוטו של מקרא העלה יפתח את בתו לעולה, וכן פירשו חז"ל (בבלי תענית ד', ע"א; מדרש רבה לבראשית, פרשה ס'; מדרש תנחומא לבחוקותי, ילקוט לשופטים, ס"ז—ס"ח), וכן תירגם יונתן,

vii. "ואשר נאמר במלכי צדק: "והוא כהן לאל עליון (בראשית י"ד, יח) — יש לפרש האמור שם "ויתן לו מעשר מכל" (שם שם, כ), ולא נודע: מי נתן למי, אם תאמר: אברהם נתן למלכי צדק מאשר (אולי צריך לומר: "כאשר") לא נתן לעצמו, איך נתן מעשר ממנו, כי אמר "הרימותי ידי אל ה'... אם מחוט ועד שרוך נעל ואם אקח מכל אשר לך", ואיך יתן ממנו מעשר? נתברר מדברי הפרשה, כי לא נתן לא זה ולא זה ולא זה, אכן כן פירושו: כאשר חזר אברהם מהכות המלכים, יצא מלך סדום לקראתו אל עמק שוה, והיו חולקים בדברים בין שניהם, שהיה אמר מלך סדום "תן לי הנפש, והרכוש קח לך" (שם שם, כא), וענה אברהם, כי לא יקח ממנו "בלעדי רק אשר אכלו הנערים" (שם שם, כד), כי הם הלכו כמו כן במלאכתו, "וחלק האנשים אשר הלכו אתי ענר אשכול וממרא", שאינם ברשותי, "הם יקחו חלקם", המגיע להם כמנהג מצילי שלל אוהביהם מיד אויב, אם שלישי, אם חומשי, אך לעצמו לא רצה לקחת מאומה, ובא מלכי צדק אחר כך ומצאם עסוקים בענין ושפט ביניהם, כי אברהם יכול לקחת מעשר מן הכל כדרך כל מצילי שלל, וזהו "ויתן לו" — מלכי צדק ה"ר ועזב לו המעשר מכל, ועל זה ענה לו מלך סדום, שלא יעשור הנפשות ויקח כל הרכוש, ואברהם ענה, שלא יקח לא המעשר ולא שום דבר, לא מרכוש ולא מנפשות, ודומה ל"ויתן" זה "ולא נתן סיחון" (במדבר כ"א, כג), "לא יתנו מעלליהם" (הושע ה', ד), לשון התרה ועזיבה"⁹³.

וכן פירש יוסף בן מתתיהו הכהן (קדמוניות ה', ז', י'), וכן פירשו הנוצרים הקדמונים. חז"ל אמרו, שיפתח לא היה בן תורה. בזמן שהוא היה נהוג אצל כל העמים קרבן אדם, וגם יפתח נהג כך (ראה מיכה ו', יז; מל"ב ט', ג; שם י"ז, יז; שם כ"א, ו; ירמיהו י"ט, לב).

93 פירוש רד"ק לבראשית י"ד, כ, זהו פירוש מפולפל ובלתי נכון: אף על פי שבנו רד"ק המליץ (בביאורו לבראשית ה"ל) על הפירוש. א) הריקים הכניס עוד ויכוח בין אברהם ומלך סדום לפני הופעת מלכי צדק, והויכוח הזה אינו נזכר בתורה, והרד"ק התפלפל (בביאורו לבראשית ה"ל) להציל את אביו ופירש: "ויאמר" (שם שם, כא) "וכבר אמר". ב) הפועל "נתן" שאחריו בא שם הפועל פירושו "לאפשר", כמו במדבר כ"א, כג "ולא נתן סיחון את ישראל עבורי", וכן הושע ה', ד "לא יתנו מעלליהם לשובי", אבל כאן לבראשית אחרי "ויתן" בא מושא ישיר "מעשר", ולכן פירשו: נתינה ממש. והקושיה שהקשה הריקים אינה קושיה, כי לפי הדין והמנהג שבזמן ההוא הגיע למציל כל הרכוש הניצול, וגם הנפש, ולכן ביקש מלך סדום מאברהם: "תן לי הנפש והרכוש קח לך" (שם שם, כא), והיתה רשות לאברהם אבינו לתת מזה למלכי צדק מעשר ולוותר על שלו, ועוד, הפרשת מעשר היא מצווה, וגם אברהם היה חייב במצוה זו. ונכון הוא פירוש "המפרשים", שהביא רד"ק שם: "אברם נתן למלכי צדק מעשר מהמקנה ומהרכוש שהצילו לפי שהיה כהן". והתורה סיפקה פרט זה כדי להודיע לבני ישראל את מנהגו של אברהם אבינו לתת מעשר לכהן, וכן עשה יעקב (בראשית כ"ח, כב). המלה "כהן" עם "לאל עליון" בודאי פירושה קִבְהָן לאל עליון, וכן פירשו התרגומים הארמיים אונקלוס ויונתן וירושלמי. והסיפור הזה קשור עם קדושתה העתיקה של ירושלים, שמלכיה הראשונים השתמשו גם בכתר מלכות וגם בכתר כהונה, וכמלך הוא "הוציא להם ויין" וככהן הוא בירכו, וגם בתהילים ק"ו, ד הוא מיחס שני הכתרים הללו למלכי צדק. ואצל הפניקים שימשו רבים כמלכים וככהנים, וכן גם באיניאס ג' פ' של וירגיליוס, ולאות תודה על מתנתו ועל ברכתו נתן אברהם למלכי צדק מעשר מכל וגם כדי לקשור עם מלך ירושלים קשרי ידידות, וכן פירשו רש"י והראב"ע.

הרמב"ן אמר כאן דבר חריף: "כאשר ראה מלך סדום נדיבות לבו של אברהם, שנתן מהשלל, שהגיע לו, מעשר לכהן ירושלים, אז ארז עוז וביקש גם הוא את הנפש כמתנה, ואברהם נתן לו גם את הרכוש".

viii. ופתרון "ואומר לבלה ניאופים עתה יזנו תזנותיה והיא ויבוא אליה כבוא אל אשה זונה" (יחזקאל כ"ג, מג-מד) — "עיקר פתרונו כפתרון רבנו שלמה⁹⁴: אמר לי לבי לזקנה בניאופיה: מעתה שהזקינה — יצאו תזנותיה ממנה, תצא תאוות זנותה מלבה ותחזור בה, "והיא" — והרי היא עודנה בזוניה כאשר בתחילה, "ויבוא אליה" כל הבא "כבוא אל אשה זונה", שהיא עלמה מלאה זמה, ועל חסרון ב' של "ניאופים" יעידו... "יזנו" — יצאו ממנה, כל "זונה" תרגם "נפקת ברא", ועל לשון נופל על לשון גינה הכתוב כמו...⁹⁵.

7g. ערכה ההיסטורי של פרשנות הריק"ם

ערכה ההיסטורי של פרשנות הריק"ם אינו רק בעמקותה, במקוריותה, בחידושיה, בשיטתה ובסדרה הנכון אלא גם בזה, שהיה הראשון⁹⁶ שהנהיג בפרובנציה פרשנות מקראית רחוקה משתי הקצוות: השיטה הפילוסופית, ששלטה בארץ מולדתו ספרד ואיחדה את דברי המקרא של אלוהי ישראל עם השיטות הפילוסופיות היווניות-ערביות, ובעלי השיטה הזאת לא הבחינו בתהום העמוקה הרובצת בין שניהם: לכתבי-הקודש שלנו יש סגוליות שמית-יהודית, והחקירה הפילוסופית היוונית טבועה בחותם מערבי-גויי; והתרחק גם מהצד השני — השיטה הדרשנית, ששלטה בצרפת ודגלה באמונה תמימה בכל הכתוב במקרא מבלי להיעזר בהשכלה כללית ובחכמה מדעית. דרכו הפרשנית של רבי יוסף קמחי בפרובנציה היתה חדשה לגמרי, דרך התייך והמיצוע, שמיזגה בקרבה שכל מדעי עם אמונה תמימה⁹⁷, השכלה כללית עם ידיעת תורה שבעל-פה, אוצר הדקדוק והפרשנות של החכמים, שקדמוהו, משולב בסדר נכון ובשיטה נבונה. בדרכו החדשה הזאת פתח הריק"ם פתח וקרע אשנב לפרשנות הטובה של בנו, רבי דוד קמחי, ולפרשנים רבים אחרים בפרובנציה, שהלכו בדרכו.

94 רש"י בביאורו למקום.

95 "ספר הגלוי", עמוד 13. ואף על פי שגם רש"י פירש כך בדיוק (בביאורו למקום), ואף על פי שהפסוקים קשים, ואעפ"י שהפירוש הוא חריף, בכל זאת הוא אינו קרוב לאמת ואינו מתישב לפי פשוטו של מקרא. בנו, רד"ק, פירש פירוש הקרוב במקצת אל פשוטו של מקרא.

96 להוציא את הראב"ע, חברו וידידו של הריק"ם, ששהה בפרובנציה, אבל שהיה זמנית.

97 ראה, למשל, את קושייתו על ה"סתירה", כביכול, שבין ירמיה ה', א לתהלים ע"ט, א (פירוש רד"ק לירמיה ולתהלים הנ"ל).

וראה למשל הקדמתו ל"ספר הגלוי", עמוד 3, שבה הוא קורא גם לספר נחמיה "עזרא", כלומר: הספרים עזרא ונחמיה שבידינו היו ספר אחד, שנקרא בשם "עזרא", וכן כבריתא שבבבא בתרא, י"ד, ע"ב, וכן יוסף בן מתתיהו הכהן ("נגד אפיון" א', ח'), וכן עלי המסורה, וכן רש"י בפירושו למסכת ביצה ו', ע"א, וכן ראב"ע וכן כתבי יד עתיקים של המקרא.

ביבליוגרפיה

רשימה מלאה של כל ספרי רבי יוסף קמחי ושל כל המאמרים שנכתבו עליו בעברית ובלועזית תבוא בסוף ספרי, שיופיע בשנה הבאה, בשם "רבי יוסף קמחי — פרשן, מדקדק, פייטן, מתרגם ולוחם".

- כאן ארשום רק אחדים מספרי הריק"ם ואחדים מהמאמרים העיקריים, שנכתבו אודותיו.
- א. "ספר חוקה", פירוש הריק"ם למשלי, הוצאת דובראוא, ברסלוי, תרכ"ח.
 - ב. פירוש הריק"ם לאיוב, פרקים א'—ל"ו, מכתב יד בודליאנה, הוצאת שוורץ ב"תקות אנוש", ברלין, תרכ"ח, 1867, עמודים 149—166.
 - ג. פירוש הריק"ם לאיוב, פרקים ל"ד—מ"ב, הוצאת עפענשטיין ב־ Revue Des Etudes Juives, כרך ל"ז.
 - ד. "ספר הגלוי" לרבי יוסף קמחי, הוצאת הנרי יוחנן מאתיאוס, ברלין, תרמ"ז, 1887.
 - ה. "ספר זכרון" לרבי יוסף קמחי, הוצאת בנימין זאב באכער, ברלין, תרמ"ח, 1888.
 - ו. "שקל הקודש" לרבי יוסף קמחי, מהדורת הרמן גולנץ, לונדון, 1919.
 - ז. "מלחמות ה'", קושטה, ת"ע (1710).
 - ח. פירושי הריק"ם למקרא הנמצאים ב"מכלל", ב"שרשים" ובפירוש הרד"ק למקרא.
 - ט. דוקס י"ל ב"אורייענט", 1850.
 - י. גייגר ב"אוצר נחמד", כרך א'.
 - יא. ד"ר עמנואל בלית ב"מגזין" של ברלינר, 1891.
 - יב. הרב ד"ר שמעון עפענשטיין ב"מונאטסשריפט", כרכים מ' ומ"א.
 - יג. חומסקי ב־ Jewish Quarterly Revue מהדורה חדשה, כרך ל"ה.